
MIGRACIJE ŽENA JUGOSLAVIJE: ODLAZAK, BORAVAK, POVRATAK

Izvorni znanstveni rad
UDK 325.252-055.2 (=861/=866)

Melita Švob

*Institut za migracije i narodnosti
Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb*

Primljeno: 16. 4. 1990.

MIGRACIJE JUGOSLAVENSKIH ŽENA

SAŽETAK

Ovaj rad analizira položaj žene u migraciji i njegove specifične karakteristike. Prikazan je i odnos društva prema radu migrantica i njihovim problemima. Migracije jugoslavenskih žena razmatrane su kroz analizu prilika u Jugoslaviji i u zemljama imigracije. Posebna pažnja posvećena je ekonomskoj aktivnosti žena u migraciji ali i njihovoj ulozi u obitelji i društvenom životu. Na osnovi dostupnih statističkih i drugih podataka, te rezultata vlastitih istraživanja o ženama koje su se vratile iz inozemstva i onima koje se nalaze u inozemstvu (SR Njemačka, Berlin), može se zaključiti u kako se nepovoljnom položaju na poslu one nalaze: bez mogućnosti da se dočkoluju i napreduju, iscrpljene i pogoršanoga zdravstvenog stanja. Pokušalo se sagledati posljedice i perspektivu ostanka u inozemstvu, odnosno mogućeg povratka u Jugoslaviju.

Migracija žena nije nezavisni i izdvojeni fenomen već dio općega migracijskog procesa, ali je položaj žena u migraciji uvjetovan posebnim položajem ženskog rada, potreba i odnosa prema takvu radu, te uvjeta specifičnih sektora privrede u kojima se zapošljava ženska radna snaga. Osim toga, na migracije žena i njihov položaj utječe i uloga koju one imaju u obitelji te obaveze koje iz te uloge proizlaze.

Migracije žena, iako su u posljednje vrijeme privukle veću pažnju istraživača, najmanje su obrađene, vjerojatno zbog davno uvriježenih shvaćanja kako su žene samo pratioci muškaraca u migraciji. Njihov rad tumačen je samo kao dodatni prihod obitelji, jer je prvenstvena briga žene obitelj. Zbog toga je glavna pažnja bila usmjerena na migrante muškarce, koji su u prvo vrijeme evropskih poslijeratnih radnih migracija bili najbrojniji dio migrantske populacije. S druge strane, udio žena u migraciji objašnjavalo se »bijegom od represije«, i time da su za migraciju predestinirane žene koje su same i u neku ruku odbačene od okoline (rastavljene, udovice, samohrane majke) kao i one koje nisu imale životne alternative u svojoj, uglavnom ruralnoj sredini.

Najmanje je bilo istraživanja o jugoslavenskim migranticama. U bibliografiji »Ausländische Frauen« (5;6) našli smo citiranih samo 8 radova o jugoslavenskim migranticama, dok su primjerice turske migrantice bile zastupljene u preko 70 radova. Zbog toga se sve migrantske žene promatraju kroz prizmu proučavanja samo jednog aspekta: kroz pokroviteljski i »civilizacijski« pristup »nepismenim«, neemancipiranim, tradicionalno podređenim ženama iz nerazvijenih dijelova Evrope (Azije, Afrike, i dr.). Njihov se položaj pojednostavljuje, a njihova uloga umanjuje, a one se manje-više, sve svrstavaju pod jedan stereotip kojim se onda i opravdava politika prema njima (zapošljavanje na mjestima nekvalificiranih radnika, nikakve mogućnosti obrazovanja i napredovanja).

Migracija je za žene, prema tom shvaćanju »prilika« da dođu u kontakt s civilizacijom, da se emancipiraju, da steknu ekonomsku nezavisnost u poslu kojim im zemlje domaćini »pružaju priliku« da steknu ravnopravni položaj u obitelji i društvu. Cijena koju za to migrantice plaćaju teški je rad u nepovoljnim uvjetima, gubitak zdravlja, razdvojenost obitelji, slabe plaće (u odnosu na domaće žene i migrante muškarce), neodgovarajući uvjeti stanovanja u kojima obavljaju svoje obiteljske i majčinske dužnosti i mnogi drugi.

U našoj je zemlji dugo prevladavao stav da migrantice nemaju specifičnih problema te da o njima treba voditi računa u sklopu opće problematike migracija. Tvrđilo se da su naši radnici dobri radnici, dobro integrirani, da ne stvaraju probleme, pa prema tome i nemaju problema, te da nisu potrebne neke posebne analize i akcije, osim možda onih kojima se nastojalo privući što više njihovih ušteda u Jugoslaviju i organizirati njihovo okupljanje u jugoslavenskim klubovima i udruženjima.

Usprkos svih veoma dobrih zakonskih propisa, društvenih dogovora, deklaracija i raznih društveno-političkih tijela i organizacija za »jugoslavenske građane na privremenom radu u inozemstvu«, njihov je odlazak i povratak bio manje-više neorganiziran, a zaštita njihovih prava u zemljama imigracije najvećim se dijelom svodila na bilateralne sporazume sklopljene u početnom razdoblju migracija, kojima se danas, u promijenjenim prilikama ne može mnogo učiniti.

Zemlje imigracije imaju potpunu kontrolu zapošljavanja i otpuštanja stranih radnika, dolaska i odlaska članova njihovih obitelji, školovanja djece, političkih prava, uvjeta rada i života, a zemlje emigracije, među njima i naša, imaju malo utjecaja na njihov život u tuđini. Osim toga, prilike su se u Evropi uvelike promijenile – veliki je dio stranih radnika dobio bolji položaj ulaskom njihovih zemalja porijekla u EEZ, što će se još više promijeniti predviđenim ujedinjenjem Evrope, a osobito dolaskom velikog broja radnika iz istočnoevropskih zemalja (kao nedavno i azilanata). U Njemačkoj, u kojoj se nalazi veliki broj naših radnika položaj će im biti ugrožen dolaskom Istočnih Nijemaca, odnosno, ujedinjenjem Istočne i Zapadne Njemačke.

Da bi se razumio odlazak jugoslavenskih žena u inozemstvo u prošlom gotovo tri-desetogodišnjem razdoblju, potrebno je podsjetiti se na prilike u Jugoslaviji i u Evropi koje su dovele do masovnih migracija. Prije svega treba znati da su migracije bile visoko selektivni proces koji je omogućavao odabir radnika prema potrebama privrede zapadnoevropskih zemalja.

Prvi stupanj selekcije zbivao se u zemljama emigracije, pri odabiru radnika kojemu su često prisustvovala mješovite komisije (npr. jugoslavensko-njemačka), druga je faza selekcije bila prilikom dolaska na rad, potpisivanjem ograničenog ugovora na šest mjeseci ili godinu dana, nakon čega se radnika moglo otpustiti i vratiti ukoliko nije odgovarao zahtjevima ili se nije prilagodio. I u toku prvih godina boravka sistemom privremenih dozvola za rad i za boravak, radnik se morao prilagoditi i truditi da zadovolji uvjetima, ali još uvijek nije stekao sigurnost. Relativna se sigurnost stjecala tek nakon dugog boravka i rada i pošto su ti radnici ispunili niz obaveza koje su čak zadirale i u njihov privatni život (odgovarajući stan, poznavanje jezika, slanje djece u školu itd.). Na tom su putu ostali opet samo oni koji su izdržali selekciju. Tako se zapravo odvijala i treća selekcija, selekcije prilikom povratka, jer su ostajali samo oni koji su bili najkvalitetniji, najintegriraniji i koji su stvarali najmanje problema.

Svaka se privredna kriza, recesija, prestrukturiranje privrede, svaka se poteškoća u pojedinim privrednim granama i sektorima, osobito u onima u kojima su zaposleni pretežno stranci, reflektirala na položaj stranih radnika. Tako se u Njemačkoj u toku privredne recesije 1966/67. broj stranih radnika smanjio od 1,300.000 na 900.000. Oporavkom privrede između 1968. i 1973. povećava se njihov broj na 2,600.000, i to je vrijeme i najintenzivnijih migracija iz Jugoslavije pa i drugih mediteranskih zemalja. Međutim, nova kriza 1973. ponovo smanjuje broj stranih radnika na 1,800.000. Samo između 1974. i 1977. stranci su predstavljali 47 % ukupnog smanjenja radne snage, a između 1980. i 1982. 54,5 %. Tada se i u Jugoslaviju vraća dio radnika i to više muškaraca nego žena. Pretpostavlja se da su se vratili pretežno oni koji su ostavili obitelj u domovini.

Kao posljedica dozvole za spajanje obitelji, nakon 1973, dolazi do migracija žena i djece, pri čemu su migracije žena i nadalje ekonomskog karaktera iako im je zapošljavanje otežano raznim propisima (rokom čekanja, prednostima zapošljavanja radnika iz zemalja EEZ-a, itd.).

Kao posljedica takve politike prema strancima dolazi do velikih strukturnih promjena u »stranoj« populaciji. Povećava se udio žena (od 30 % godine 1960. na blizu 45 % godine 1980.), a i nadalje se povećava. Taj se proces odvija bez obzira na nacionalnost i oblik migracije (jesu li otišle kao radnice, kao supruge, na osnovi dozvole za spajanje obitelji, kao kćerke, ili ilegalno). Čak i razlike u politici pojedinih zemalja (Francuska i Belgija imaju npr. fleksibilnu politiku spajanja obitelji, a Švicarska i Njemačka strogo kontroliranu) nemaju većeg utjecaja na porast broja žena u stranoj populaciji. Porast broja žena u populaciji prati i povećanje njihova udjela u zapošljavanju, pa se govori o »feminizaciji« strane radne snage. No, to je samo prividan porast zbog bržeg odljeva muške strane radne snage, a zapravo se radi o padu zaposlenosti stranih žena (npr. u Njemačkoj od 72 % 1970, na 56 % 1980). Zbog dolaska članova obitelji i stabiliziranja strane populacije dolazi do ukupnog rasta strane populacije, ili do zadržavanja istog opsega, ali se udio aktivne populacije – broj zaposlenih smanjuje. Tako je npr. 1973. bilo u Njemačkoj 3,966.200 stranaca od kojih su 2,600.000 bili radnici, a 1985. ima 4,365.911 stranaca, a zaposlenih samo 1,586.603.

Nezaposlenost stranaca raste, ona je dvostruko viša od nezaposlenosti domaće populacije, a osobito se teško zapošljavaju žene i mladi.

Prema tome, uloga žena u migraciji prvenstveno je ekonomske prirode. Njihov je dolazak omogućio i stabilizaciju strane populacije, normalnije obiteljske odnose i način života. Tako je mnogima omogućeno produžavanje boravka ili čak ostanak dijela radnika i njihovih obitelji u zemljama imigracije. Mnogi su se privremeni migranti pretvorili u stalne.

Jugoslavenke bijahu od samog početka uključene u radne migracije i stopa njihove zaposlenosti u inozemstvu bila je među najvećima (među stranim ženama). Nekoliko je faktora u Jugoslaviji doprinijelo tako masovnim migracijama: intenzivna poslijeratna urbanizacija i industrijalizacija koja dovodi do privredne reforme 1964. uz smanjenu mogućnost zapošljavanja, te otvaranje granica Jugoslavije. Za migraciju žena kao faktor od utjecaja mogu se navesti velike demografske rezerve ženskoga radnoaktivnog stanovništva, osobito u dobnim skupinama 15-19 i 20-25 godina (godine 1971. bilo je neaktivno 3,427.000 žena i predstavljalo je tri četvrtine ukupnih demografskih rezervi Jugoslavije). Upravo su žene tih dobnih skupina migrirale u inozemstvo pa su

Jugoslavenke bile među najmlađim migrantkinjama. Broj žena koje traže posao neprestano se povećavao, osobito onih koje prvi put traže posao i koje su nekvalificirane (73,1 % godine 1964, a godine 1974. 60,4 % svih nekvalificiranih radnika koji traže posao u Jugoslaviji bile su žene).

Karakteristično je također za jugoslavenske migracije da su one bile intenzivnije i ranije su započele iz onih republika i pokrajina u kojima je proces urbanizacije i industrijalizacije bio razvijeniji. Udio je žena u migraciji iz tih republika viši (iz Slovenije 40,1 %, iz Vojvodine 42,7 %, Hrvatske 36,8 %, Srbije bez pokrajina 37,5 %) dok su npr. iz Crne Gore 19,3 %, Makedonije 18,1 %, BiH 21,8 %, a Kosova samo 4,7 % prema popisu stanovništva Jugoslavije 1971). Na migracije žena utjecali su tradicionalni odnosi u društvu u nekim dijelovima Jugoslavije, ali i napredni zakonski propisi o ravnopravnosti žena. Kasnije se u migracije u većem opsegu uključuju žene iz republika i pokrajina koje su 1971. bile manje zastupljene, tako da je npr. prema popisu stanovništva iz 1981. udio žena među migrantima iz BiH 29,1 %, Makedonije 25,6 %, Crne Gore 25,0 %, a Kosova 5,3 %.

Samo se dio migracija u inozemstvo i dio povratnika kretao regularnim putevima zapošljavanja (putem Saveznog biroa za poslove zapošljavanja, čija je uloga u migracijama osobito smanjena nakon 1973). Usporede li se naša dva glavna izvora podataka o odlasku u inozemstvo, tj. podaci Saveznog biroa za zapošljavanje i popisi stanovništva Jugoslavije 1971. i 1981, onda se vidi nepodudarnost podataka osobito u pogledu migracija žena (čak i prije tzv. stopa migracija 1973, a osobito nakon toga). Godine 1974. udio je žena u migraciji prema popisu 39 %, a prema Birou samo 20,6 % žena od ukupnog (znatno smanjenog broja) radnika, tj. od 9.979 (1973. godine 73.435). Tako se zaposlilo 2.059 žena, a otišlo ih je, prema popisu, 13.831. Ovi nam podaci ukazuju na, s jedne strane, nastavak migracije žena u inozemstvo, a s druge strane njihovo otežano uključivanje u »tržište rada«.

Za migrantske žene karakteristično je da se zapošljavaju u onim sektorima privrede i na onim poslovima koji nisu atraktivni za domaću populaciju. Tako se žene zapošljavaju u velikom postotku u industrijskom sektoru, za razliku od domaćih žena (u Njemačkoj 55,9 %, Švedskoj 30 %, Švicarskoj 46,5 %, Francuskoj 46,5 % i Austriji 45,8 % stranih žena radi u industriji). Visok je udio migrantskih žena u tercijarnom sektoru, osobito u Austriji (51,8 %) i Švedskoj (46,9 %). Rade u zdravstvenom sektoru, osobito u Francuskoj i Belgiji.

Migrantske žene jeftina su radna snaga, one su za istu vrstu poslova plaćene manje nego muškarci, a naravno i manje nego žene domaće populacije, koje se i ne zapošljavaju na mjestima nekvalificiranih i polukvalificiranih radnica. Migrantice, ne samo što su najjeftinija radna snaga, nego su i rezerva radne snage, koja se po potrebi može otpuštati (zbog poslova koji ne zahtijevaju posebne kvalifikacije). Zanimljivo je da u stranoj populaciji nema tolike segregacije na muška i ženska radna mjesta, pa žene često rade na teškim, »muškim« poslovima (npr. kao zavarivači, kovinotokari, monter i metalnoj industriji, alatničari, pa čak ih ima među zidarima i betonircima). U Švedskoj migrantice čine čak 43,9 % radnika u industriji gume i plastike. One pristaju da rade na tim mjestima zbog bolje zarade, ali je takav rad neprimjeren njihovoj konstituciji i ostavlja teže zdravstvene posljedice. Općenito su teži uvjeti rada na radnim mjestima na kojima su zaposlene migrantske žene, pa su zbog toga, poslije dužeg vremena psihički i fizički iscrpljene..

Migrantske žene često imaju i dodatne poslove (poslije radnog vremena). One rade u smjenama, rade noću, a osim redovitog posla gotovo je cijela briga oko kućanstva i njege djece na njihovim plećima.

Zbog otežanog zapošljavanja, osobito onih žena koje su se kasnije priključile su-prugu (»spajanje obitelji«), mnoge žene rade ilegalno, u tzv. sivoj ekonomiji (na »crno«), gdje je eksploatacija veća, zarada manja, a sigurnost na poslu dvojbena.

Poznato je da su jugoslavenski radnici relativno rijetko učlanjeni u sindikate, a osobito je malo učlanjenih i aktivnih jugoslavenskih žena. One su zbog toga manje zaštićene na radu, iako strani sindikati općenito vode manje brige o stranim radnicima. Osim toga, zbog nedovoljne informiranosti o svojim pravima, koja proizlaze iz radnog odnosa i o raznim propisima (napr. o bolovanju, privremenoj invalidnosti, mirovinskim pravima, itd.), one ne ostvaruju ni ono što im zakonom pripada. Ponekad one ne reguliraju ni svoje dozvole boravka što rezultira i prisilnim odlaskom (npr. ako su nezaposlene i zatraže socijalnu pomoć i sl.). Žene koje su došle u Njemačku zbog spajanja obitelji, imaju dozvolu boravka vezanu uz supruga. U slučaju rastave, smrti ili sličnog, one gube pravo boravka.

I članovi obitelji radnika, žene i djeca, sigurna su rezerva radne snage, koju više ne treba regrutirati dovođenjem novih radnika, tako da se i do 70 % svih novih dozvola rada za strance daje onima koji se već nalaze u zemljama rada. Osobita je pažnja posvećena tzv. »drugoj generaciji« stranaca, djeci stranih radnika, te njihovoj integraciji, odnosno asimilaciji. Djecu stranaca usmjerava se u škole koje pružaju slabije perspektive, te u stručne škole kraćeg trajanja. Dio djece napušta škole bez završenih diploma i bez stručnih zanimanja, što će imati velike posljedice na njihovo zapošljavanje, jer je sada potreba za nekvalificiranim radnicima još manja nego u vrijeme dolaska njihovih roditelja. Osobito su djevojke u lošijem položaju, što zbog stava roditelja o potrebi školovanja u tzv. ženskim zanimanjima, što zbog samog sistema školovanja. Izbor zanimanja obično sugeriraju roditelji, koji se orijentiraju prema vlastitom iskustvu ili prema mogućnostima za eventualno samostalno zanimanje koje »kotira« u Jugoslaviji. Dio muške omladine školuje se za mehaničare, a djevojke za frizerke, iako je veliki broj omladine s tim zanimanjima nezaposlen.

Za jugoslavenske radnike u inozemstvu, nadalje, karakteristično je da imaju veliki broj djece (osobito one školske i omladinske dobi) u Jugoslaviji. U posljednje vrijeme zapaža se ispisivanje djece iz jugoslavenskih škola i selenje u inozemstvo kako bi se ispunio uvjet o starosnoj dobi (do 16 godina za Njemačku) u kojoj se dopušta spajanje obitelji. S druge strane, u Jugoslaviju se šalju djeca starije školske dobi (koja su većinom rođena u inozemstvu), katkada sama, ili pak s dijelom obitelji. Tako se djeca nađu u vrlo nepovoljnim uvjetima prisilnog prilagođavanja na novi školski i društveni sistem, a u takvoj adaptaciji nedostaje nezaobilazna uloga roditelja, osobito majki.

Za jugoslavenske žene karakteristično je da su migrirale kao veoma mlade. Popisom stanovništva (1971) ustanovljeno je da je preko 16 % jugoslavenki migriralo na rad u inozemstvo u dobi do 20 godina, a 62,3 % bilo je mlađe od 30 godina. Prema tome, one nisu, zbog mladosti i zbog specifičnih prilika u zapošljavanju u Jugoslaviji, mogle biti zaposlene prije odlaska u inozemstvo: 70 % žena koje su otišle u inozemstvo ranije nije bilo zaposleno, a od toga je 55,5 % bilo iz poljoprivrede. Prema tome, posao u inozemstvu za većinu je bio prvi posao, a dužina boravka u inozemstvu najčešće predstavlja njihov ukupni radni staž. Upravo zbog toga, kao i zbog činjenice da prije odlaska

u inozemstvo nisu bile pripremljene i informirane, da nisu znale jezik zemlje u kojoj će raditi, njihova su prva iskustva često vrlo teška. Sklapani su nepovoljni ugovori, smještene su u »domove« a nakon odbitka »troškova« često im ništa nije ni ostajalo od zarade.

Danas su Jugoslavenke izborile renome vrijednih i savjesnih radnica koje stvaraju malo problema, malo boluju, dobre su majke i domaćice, dobro su »integrirane«. Zbog toga se o njima i malo čuje, ali i malo vodi računa. Njihov se položaj na poslu nije mnogo promijenio u toku dugogodišnjeg rada u inozemstvu.

Najprije želimo ukazati na činjenicu da su jugoslavenske migrantice, u usporedbi s drugim migranticama, imale dosta dobro obrazovanje. Prema popisu stanovništva iz 1971, u inozemstvu se nalazilo samo 11,3 % žena »bez školske spreme«, a u tu kategoriju uvrštene su i osobe sa 1-3 razreda osnovne škole. Ipak je najveći postotak žena imao 4-7 razreda osnovne škole (43,5 %) ili potpunu osnovnu školu (27,6 %). Među njima nalazi se vjerojatno i jedan broj onih koje imaju nepotpunu srednju školu, dok ih s potpunom srednjom ima 13,9 %, a s višom i visokom ima ih najmanje: 1,4 %. Situacija se nije mnogo promijenila i prema podacima popisa iz 1981: nešto se smanjio broj onih s nepotpunom osnovnom školom, a povećao s potpunom. Analiza vrste završenih škola pokazala je da se radi o općeobrazovnim a ne stručnim školama, što je dovelo do toga da su se Jugoslavenke, čak i sa srednjom školom, morale zapošljavati kao nekvalificirane radnice, a nažalost, i danas se najčešće nalaze na tim mjestima.

Analiza njemačkog Ministarstva za rad i socijalnu zaštitu iz godine 1985. pokazala je da su, za razliku od jugoslavenskih muškaraca, jugoslavenske radnice veoma malo napredovale. Tako je u majstora, kvalificirane radnice i predradnice napredovalo svega 3,1 % nekvalificiranih (9,2 % muškaraca). Od priučenihi radnica u viša zvanja napredovalo je 4,6 % radnica (17,6 % muškaraca). Jugoslavenske radnice najčešće su napredovale od nekvalificiranih u priučene radnice, 38 % (radnici 16,9 %). Za status priučenihi radnica, kojih ima 48,5 % Jugoslavenke su najčešće pohađale kratke tečajeve organizirane u poduzećima za privikavanje na poslove koje rade. Još je uvijek 31,6 % nekvalificiranihi radnica.

Ovakva razlika u položaju radnika i radnica uvjetovana je prirodom poslova i zadataka i sektorima privrede u kojima se zapošljavaju. Migrantice rade u neatraktivnim i niskoakumulativnim granama privrede, često na tekućoj vrpici uz pritisak visoke norme i uz nepovoljne uvjete kao što su prašina, buka, prljavština, vlaga, temperatura (osobito one koje rade u praonicama, kuhinjama i servisima). Za njihovo obrazovanje i napredovanje nisu zainteresirani poslodavci. Posebno dodatno obrazovanje, najčešće večernje, na vlastiti trošak, nakon napornog redovnog rada i kućnih obaveza moglo je pohađati relativno malo migrantica. Osim obrazovanja za određene poslove, koji za sobom ne povlače ni viši položaj, ni bolju plaću, ni bolje uvjete rada, ni svjedodžbu o kvalifikaciji, za migrantice su najčešće organizirani razni tečajevi učenja jezika, te ženskih »vještina« kao šivanje i slično. Ni naše obrazovne institucije koje su pripremale radnike za rad u inozemstvu i one koje su u inozemstvu organizirale dokvalificiranje i prekvalificiranje jugoslavenskih radnika (što je neko vrijeme bio veoma unosan posao), nisu se problemima obrazovanja žena dovoljno bavile.

Posljedica je takve situacije da se jugoslavenske migrantice koje rade na teškim i iscrpljujućim poslovima, kao niskokvalificirane radnice, pri modernizaciji i prestrukturiranju privrede, nalaze u opasnosti da izgube posao. Zbog navedenih razloga, kao i

zbog godina života, nemaju mnogo šansi da nađu novi posao. Ukoliko se vrate u Jugoslaviju također imaju malo mogućnosti za zapošljavanje. S obzirom na dužinu boravka u inozemstvu, a time i radnog staža, one još nemaju uvjete za mirovinu i zbog toga moramo naglasiti da je njihov položaj posebno težak i specifičan. Među jugoslavenskim ženama ima relativno dosta rastavljenih žena i samohranih majki, što im još više otežava položaj i prisiljava ih da uzimaju bilo kakve poslove i prihvaćaju nepovoljne uvjete rada.

Istraživanja o jugoslavenskim migranticama koja smo proveli u Institutu za migracije i narodnosti u posljednje su se vrijeme odnosila na žene koje su se vratile iz inozemstva, ali s druge strane i na položaj jugoslavenskih žena u inozemstvu (SR Njemačka). Osim toga, pratili smo relevantne statističke i druge podatke u Jugoslaviji i zemljama rada. I istraživanja i statistike ukazuju na poseban i otežan položaj migrantica.

Godine 1984/1985. analizirali smo žene koje su se vratile iz inozemstva i čekale posao na jugoslavenskim SIZ-ovima za zapošljavanje (510 povratnica u Hrvatsku, Sloveniju, Vojvodinu, Bosnu i Hercegovinu, te Makedoniju). Rezultati istraživanja ukazali su na:

1. Nedovoljnu evidenciju o povratnim tokovima i o zapošljavanju povratnika (osim podataka SIZ-ova za zapošljavanje).
2. U inozemstvu se ženska radna snaga polaganije smanjuje od muške i udio se žena u stranoj radnoj snazi povećava. S obzirom da se još više povećao njihov udio u ukupnoj populaciji u inozemstvu, opada stopa njihove zaposlenosti i sve je više nezaposlenih žena, osobito mladih.
3. Udio žena u povratnim migracijama manji je nego u inozemstvu. Nakon povratka više se žena vraća u poljoprivredu ili prestaje raditi.
4. Analiza kvalifikacijske strukture radnica nakon povratka iz inozemstva pokazala je da se sastoji od preko 60 % nekvalificiranih radnica, to je dakle ista struktura kao prije odlaska u inozemstvo. Samo je 8,4 % radnica prema podacima ankete, pohađalo kratkotrajne tečajeve, što su ih najčešće organizirala njihova poduzeća. Postoje, međutim, razlike po pojedinim republikama – najviše su se u inozemstvu doškolovalale i napredovale radnice koje su se vratile u Sloveniju.
5. Žene koje se vraćaju iz inozemstva teže se zapošljavaju od muškaraca-povratnika. Preko SIZ-ova za zapošljavanje, u razdoblju 1979-1982. npr. zaposlilo se 36,4 % prijavljenih povratnica i 42,7 % povratnika.
6. Žene se vraćaju najčešće oko svoje 40. godine (63,5 % anketiranih) pošto su provele u inozemstvu u prosjeku 9-15 godina (76,5 %). Zbog toga nisu stekle uvjete za mirovinu ni na osnovi rada ni na osnovi godina života.
7. Žene koje su se vratile iz inozemstva imaju znatne faktore »otežane zapošljivosti« (prema kriterijima SIZ-ova za zapošljavanje, oko 28 %). Među tim faktorima dominiraju tzv. objektivni faktori kao što su suficitarnost zanimanja, pomanjkanje radnih mjesta, prostorna imobilnost i dr. Verificirana zdravstvena oštećenja imalo je 20,1 % radnica. Najčešće su to bila oštećenja lokomotornog sistema i kombinirana tjelesna oštećenja kao posljedica teških uvjeta rada.

Godine 1987. u okviru projekta »Jugoslawische Frauen im Berlin Wedding«, kojega je financirao Senat grada Berlina u povodu proslave svoje 750-godišnjice, proveli smo anketu među jugoslavenskim radnicama u Zapadnom Berlinu.

Cilj istraživanja bio je analizirati situaciju u kojoj se nalaze jugoslavenske radnice u inozemstvu, te na osnovi usporedbe s ranijom anketom među povratnicima iz inozemstva sagledati strukturu povratnih tokova i perspektivu zapošljavanja.

Zbog toga su osnovu anketnog upitnika u Zapadnom Berlinu sačinjavale iste grupe kao i u anketi o povratnicima, a odnosila su se na kvalifikacije prije odlaska u inozemstvo, u inozemstvu (i nakon povratka), na položaj na poslu, vrste poslova, uvjete rada, sektore privrede, vrste poduzeća, doškoloavanje i mogućnosti napredovanja, probleme na poslu i s poslodavcem, ozljede na radu, bolovanja, nezaposlenost i druga pitanja vezana za zapošljavanje i zaradu. Zbog uloge koju žena ima u obitelji, posebnu smo pažnju posvetili obiteljskim prilikama, djeci, odnosima, problemima i obavezama. Naročitu pažnju posvetili smo zdravstvenom stanju žene, stavivši ga u korelaciju s dužinom boravka u inozemstvu, vrstom posla, kvalifikacijama, uvjetima rada te drugim faktorima značajnim za eventualnu pojavu bolesti.

Analizirali smo slobodno vrijeme, aktivnosti žena u sportu, profesionalnim udruženjima, klubovima, sindikatu. Posvetili smo pažnju društvenome i kulturnom životu žena te znanju jezika, druženju, praćenju njemačke i jugoslavenske štampe te vezama s Jugoslavijom kao i odnosima s domaćim stanovništvom.

Posebno smo obradili subjektivne osjećaje žena u odnosu na boravak u inozemstvu kao i eventualne planove za ostanak ili povratak u Jugoslaviju.

Uzorak za anketiranje odabrali smo tako što smo na svaku dvadesetu adresu (iz popisa u Vojnoj misiji u Berlinu) poslali poziv za anketiranje. Iako se jedan dio žena nije odazvao pozivu, ukupno je anketirano 155 žena, što nam je omogućilo da nakon statističke i kompjutorske obrade donesemo neke zaključke o njihovom položaju.

Smatramo, međutim, da je potrebno daljnje sistematsko praćenje i istraživanje ove problematike.

LITERATURA

1. »Immigrant population and demographic development of the member states of Council of Europe«. *Population Studies*, Strasbourg, 1984, 12.
2. »Migrant women and employment«. *Social Affairs and Education*, V, 928/87-EN, Commission of the European Communities.
3. Mirdal, G.M. »Stress and Distress in Migration: Problems and resources of Turkish women in Denmark«. *International migration Review*, 1984, 18, 984-1003.
4. Morokvašić, Mirjana. *Jugoslawische Frauen, Die Emigration und danach*. Stroemfeld/Roter Stern, 1987.
5. Münster, Alice. *Ausländische Frauen*. München, Deutsches Jugend Institut, 1980, 107 str.
6. Münster, Alice. *Ausländische Frauen (nadopuna)*. München, Deutsches Jugend Institut, 1982, 84 str.
7. Münster, Alice. »The workday Routines of Turkish Women in Federal Republic of Germany. Results of pilot study«. *International Migration Review*, 1984, 18, 1230-1246.

8. Oppen, M. »Arbeitsmigration und Gesundheitsverschleiss. Ausländerkrankenstand im Vergleich«. *Publication Series of the International Institute for Compative Social Research/Labour Policy*, Berlin, 1986 Wiissenschafts- zentrum IIVG/ pp 86-205.
9. Podgorelec, Sonja; Švob, Melita; Brčić, Karmen. »Zdravlje migrantica«. *Migracijske teme*, Zagreb, 3/4, 303-318, 1987.
10. *Situation der Ausländischen Arbeitnehmer und ihre Familien – Angehörigen in der BDR*. Repräsentativuntersuchungen 85. Forschungsbericht Bonn. Der Bundesministerium für Arbeit und Sozialordnung, 1986.
11. Švob, Melita; Brčić, Karmen. »La migration des femmes Yougoslaves«. *Migrations*, Geneve, 35, 20-22, 1985.
12. Švob, Melita; Brčić, Karmen: »Povratak migrantica«. *Migracijske teme*, Zagreb, 1985, 2, 15-21, 1985.
13. Švob, Melita; Brčić, Karmen. »Što je pokazala anketa naših povratnica iz inozemstva«. *Zapošljavanje i udruženi rad*, Zagreb, 3, 359-386, 1985.
14. Wertheimer-Baletić, Alica. »Demografske rezerve ženske radne snage u Jugoslaviji«. *Ekonomski pregled*, 2, 3-21, 1978.
15. *Working Party on the Role of Women in the Economy*. Pariz, OECD, MAS/WPS (8-1) 5.

MIGRATION OF YUGOSLAV WOMEN

SUMMARY

The paper analyses the position of women in migration, including an examination of certain specific characteristics of women migrants. The relationship between society and women migrants and their problems, as well as studies on women in migration are presented. The migration of Yugoslav women is viewed through an analysis of conditions in Yugoslavia and in the countries of immigration. Special attention is given to the economic activities of women in migration, and to their role in the family and in social life. On the basis of available statistic and other data, as well as the results of the author's own research – on women returnees and those that stayed abroad (FR Germany, Belgium), the paper concludes with a comment on the specific unfavourable position of migrant women at work – impossibility of supplementary schooling and advancement, exhaustion and an aggravated state of health. An attempt is made to examine the effects and prospects of staying abroad or returning to Yugoslavia.